

ELS MERCATS DE LES SEDES:
PAPER I HERÈNCIA DELS SEFARDITES
A BOLONYA EN L'EDAT MODERNA

per

Alberta Toniolo

(UNIVERSITAT POMPEU FABRA DE BARCELONA)

Des de fa bastants anys la historiografia italiana ha sotmès a revisió crítica la metodologia amb què, en el passat, havien estat tradicionalment entesos els esdeveniments i la presència de la minoria israelita en les ciutats de la península. Els principals límits de nombroses monografies dedicades al tema consistien, efectivament, a propugnar una concepció estàtica i unitària de la comunitat hebraica en el seu conjunt, i a privilegiar una òptica analítica o descriptiva sovint parcial (sinó victimista).¹

Amb el número 54 de la revista «Quaderni Storici», publicat el desembre del 1983, també a Itàlia ha estat formulada i expresada l'exigència d'afinar els instruments interpretatius a fi d'entendre millor les articulacions del component jueu i cristià en les diferents èpoques.² Els directors d'aquell recull verificaren que el recurs a tipus de fonts fins aleshores oblidades (actes notariais i inquisitorials, estatuts, documents administratius, censos) permetia treure a la llum una realitat extremadament complexa i no necessàriament polaritzada. Al contrari, venia constituïda d'elements dinàmics, vinculats per relacions d'interdependència. L'economia, la societat i la cultura d'ambdós grups es revelaven com mons recíprocament permeables, travessats per continus fluxos d'intercanvi i susceptibles de produir variants substancials segons els contextos en els quals

¹ Entre els estudis relatius a l'edat moderna que, segons la meua opinió, ofereixen una visió alternativa de la qüestió, vull recordar: P. RIEGER: *Geschichte der Juden in Rom*, vol. II. Berlin, 1895; A. MILANO; *Storia degli ebrei in Italia*. Torino, 1963; W. ANGELINI; *Gli ebrei di Ferrara nel Settecento*. Urbino, 1973.

² L'anàlisi de la interacció entre l'element hebraic i les societats dels estats italians als segles XIV-XVIII és de fet el fil conductor seguit per la quasi totalitat de les aportacions presentades al fascicle *Ebrei in Italia* («Quaderni Storici», 54, 1983), dirigit per S. Boesch Gajano i M. Luzzati.

s'havia dut a cap el seu encontre. Les informacions aconseguides a través d'ulteriors recerques i comparacions han desvetllat formes desiguals de comunicació i contraposició entre ambdues comunitats (anteriorment presentades com blocs monolítics) i han anat dissenyant un mapa variat de solucions, equilibris i fractures.³

La valoració d'un model d'estudi que resalti l'aspecte interactiu pot desvetllar, doncs, la identificació dels nivells i dels matisos que han conformat la convivència concreta i real dels dos components. I pot presentar l'avantatge de reconèixer amb les mateixes categories interpretatives els processos de progressiu allunyament i les crisis violentes, així com les fases assenyalades per una integració pacífica i les variants que semblaven anunciar formes de sincretisme religiós i cultural. Per exemple, és ja conegut que, anteriorment a la instauració dels tribunals inquisitorials locals i a les successives ordres d'expulsió, a moltes àrees de la Península Ibèrica la minoria hebraica i la població cristiana compartien la vida quotidiana sense tensions particulars.⁴ I encara més: fins a la segona meitat del segle xv, és probable que, als estats de la Itàlia centre-septentrional, fos difícil, o més bé impossible, distingir a cop d'ull els israelites dels «altres», car parlaven la mateixa llengua, vivien a cases similars, vestien segons els dictats de la mateixa moda.⁵ La necessitat de fer públic visualment l'«estatus» dels jueus mitjançant signes exteriors de reconeixement (com la «O» groga cosida als vestits) pot, a fi de comptes, ser interpretada com l'admissió de la impossibilitat d'identificar els elements pertanyents al grup que, en aquell moment històric, s'intentava circumscriure i marginar.⁶ La similitud dels caràcters físics, de comportament i idiomàtics començava, en efecte, a presentar-se de forma ambivalent: prova tangible d'una cultura comuna i obstacle per a una nova política discriminatòria.

³ Cfr. G. TOCCI: «Conclusioni», a VV.AA., *Vita e cultura ebraica nello Stato Estense. Atti del I Convegno Internazionale di Studi. Nonantola 15-16-17 maggio 1992*, dirigit per E. Fregni i M. Perani. Nonantola, 1993, pp. 351-365.

⁴ H. KAMEN: «*The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492*» «*Past & Present*», 119, 1988, p. 52.

⁵ D. OWEN HUGHES: «*Distinguishing Signs: Ear-rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City*» «*Past & Present*», 112, 1986, pp. 15-16; A. TOAFF, *Il vino e la carne. Una comunità ebraica nel Medioevo*, Bologna, 1989, p. 9. D'acord a refusar una certa tradicional noció de marginalitat, Noel Coulet retroba a Provença idèntics nivells d'integració: cfr. N. COULET: «*Les juifs de Provence au Bas Moyen Age*», a VV.AA., *Minorités et marginaux en Espagne et dans le Midi de la France (VIIIe-XVIIIe siècles)*. Bordeaux, 1986, pp. 203-220.

⁶ B. LEROY: *L'aventure sèfarade. De la péninsule ibérique à la diaspora*. Paris, 1991, pp. 84-85 i pp. 89-91.

L'aparició massiva (a partir de la fi del Trescents, almenys pel que fa als regnes castellà i aragonès) d'una nova categoria religiosa, la dels conversos, tingué segurament l'efecte de confondre ulteriorment les línies de demarcació internes en les societats d'Europa occidental i meridional.⁷ La naturalesa mateixa de les conversions imposades amb la força no podia no provocar una caracterització híbrida dels subjectes que, agredits o extorsionats, havien adherit oficialment el sistema de valors i de creences dominants. L'ocultació ambígua de les pròpies arrels religioso-culturals, la flexibilitat en les qüestions de fe i la capacitat d'assumir i sintetitzar suggestions i estímuls provinents de diferents doctrines,⁸ alimentaven la sospita que aquests nous cristians no haguessin mai consumat una ruptura definitiva amb els propis orígens. En aquesta fase històrica, particulars segments de les estructures de poder, institucional i religions, tendien a unir els propis esforços per a la construcció i la imposició d'un model comú de control jurídic-administratiu i moral (quina altra formulació pot reflectir en síntesi aquest programa de govern, sinó la dels «Reis Catòlics»?). Les minories irreductibles i els «marrans» podien representar –no només simbòlicament– la infracció, constant i arriscada, a la temptativa de definir amb claretat els espais d'identificació dins dels quals s'havia de moure la societat europea i cristiana.⁹

En el procés que restringia de mica en mica els espais d'interrelació, l'aspecte transgressiu d'aquesta presència trobava una confirmació explícita també en el terreny econòmic, tradicionalment utilitzat per reconduir les tensions d'ordre social (difoses entre els grups populars) contra els sectors que no respectaven les fronteres de la pròpia diferència i marginalitat. Els conversos del segle xv havien continuat, en efecte, a mantenir el rol financer i productiu exercit pels seus antecessors familiars, respecte als quals, en canvi, el baptisme

⁷ La relació entre estructura i consciència social, respecte a l'imatge que de si mateixa elabora cadascuna societat, transmet i defensa (en termes de forma, de fronteres externes, de marges i d'organització interna), es troba al centre de les reflexions de M. DOUGLAS: *Purezza e pericolo. Un'analisi dei concetti di contaminazione e tabù*. Bologna, 1975, especialment pp. 149-239.

⁸ Cfr. els exemples citats a: J. EDWARDS: *The Jews in Christian Europe, 1400-1700*, London-New York, 1991, pp. 88-89; J. RIERA SANS: «Un recull d'oracions en català dels conversos de jueus (segle xv)» «*Estudis Romànics*», XVI, 1980, p. 57; D. BRAMON, *Contra moros y judíos*, Barcelona, 1986, pp. 159-195; Y. KAPLAN, «*La Diáspora Judeo-Española-Portuguesa en el siglo XVII: tradición, cambio y modernización*», «*Manuscrits*», 10, 1992, p. 77 i p. 82.

⁹ El sentiment col·lectiu de contaminació, a la base de la ideologia persuasiva de la «puresa de sang» com a factor discriminant per excel·lència, «castiga la simbòlica ruptura d'allò que hauria de ser vincle i la unió del què hauria de ser separat» (M. DOUGLAS, *cit.*, p. 175). Sobre l'agreujament del debat, ideològic i teològic, anti-jueu, a la península ibèrica en la tardor medieval, veure L. SUAREZ FERNANDEZ: *La expulsión de los judíos de España*. Madrid, 1991.

i l'adopció de noms nous haurien d'haver provocat una fractura ètica i generacional.¹⁰ Però no tan sols això. Aquests havien quedat a l'interior d'una xarxa de relacions (parentals, matrimonials, socials i professionals) de contorns confessionals i geogràfics indefinits, certament estesa més enllà dels límits de l'ortodòxia religiosa i de la fidelitat a una única corona.¹¹

Pel que feia relació a la distribució de la riquesa i el control de la producció i del mercat de determinades manufactures, la conjuntura del darrer decenni del Trescents no semblava de fet haver canviat les condicions, més o menys diferencials, pre-existents. Els canals al llarg dels quals, durant segles, diferents grups israelites havien transmès al seu si peculiars coneixements artesanals, empresarials, financers i comercials, no havien estat desviats cap a irrigar una base social més àmplia. L'herència material dels vells jueus havia estat monopolitzada pels nous híbrids cristians, perfectament immersos dins l'antic circuit d'informacions, tràfics i intercanvis que, mitjançant la capil·lar presència hebraica, abraçava tota la conca mediterrània, vinculant-la a les ciutats mercantils d'Europa centre-septentrional.¹²

L'estudi que aquí presento vol intentar seguir, al llarg d'èpoques i territoris diversos, els trets del trajecte recorregut per una branca productivo-comercial difosa per mitjà de la diàspora dels jueus i conversos, absorvida i

¹⁰ Cfr. S. SANPERE MIQUEL: *Barcelona. Son passat, present i porvenir*. Barcelona, 1878, p. 187; J. VENTURA SUBIRATS: «Inquisición española y conversos valencianos. Datos para un estudio socio-económico de las relaciones entre el poder real y los conversos de origen judaico», a VV.AA., *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (Valencia, 14/18 Abril 1971)*, vol. III. Valencia, 1976, p. 60; A. GARCÍA: *Els Vives: una família de jueus valencians*. València, 1987, pp. 49-50 i pp. 68-74; R. GARCÍA CÁRCCEL: «Notas sobre la Inquisición en Gerona (1487-1505)», a VV.AA., *Per a una història de la Girona jueva*, dirigit per D. Romano Ventura, vol. II. Girona, 1988, pp. 678-680.

¹¹ B. LEROY; *cit.*, p. 179; Y. KAPLAN, *cit.*, pp. 81-82; E. PUENTES QUESADA: «Un linaje «portugués» en Pastrana. La familia de sederos de Simon Muñoz», «*Manuscrits*», 10, 1992, p. 160; J. I. ISRAEL; *La judería europea en la era del mercantilismo, 1550-1750*, Madrid, 1992, p. 50; N. SALES FOLCH: «Jueus i conversos: algun recull recent», «*Recerques*», 27, en vies de publicació.

¹² Per una panoràmica de les activitats dels israelites a alguns àmbits meridionals del vell continent, cfr. A. GARCÍA; *cit.*, p. 26; A. TOAFF; *cit.*, pp. 246-248; B. LEROY; *cit.*, pp. 34-35, pp. 61-62 i pp. 114-117; L. SUÁREZ FERNÁNDEZ; *cit.*, p. 101 i p. 108; J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU: «Los judíos valencianos en la Edad Media», a VV.AA., *Lluís de Santàngel i su epoca: un nuevo hombre, un mundo nuevo - 1492 (Sevilla, 1/15 Octubre 1992)*. Valencia, 1992, p. 174 i p. 178; D. ROMANO VENTURA: «Características dels jueus en relació amb els cristians en els estats hispànics», a ID., *De historia judia hispánica*. Barcelona, 1992, pp. 485-486; L. RUBIO GARCIA: *Los Judíos de Murcia en la Baja Edad Media (1350-1500)*. Murcia, 1992, p. 11; J. CARRASCO: *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*. Pamplona, 1993, pp. 105-139.

reinterpretada pels operadors cristians després de les nombroses expulsions que marcaren la història del vell continent.¹³ El cas pres en consideració fa referència a la fabricació dels vels de seda, una manufactura que tingué, amb tota probabilitat, origen en l'àmbit de les comunitats musulmanes i hebraïques residents al sud de les penínsules ibèrica i italiana pels volts de l'any Mil. La reflexió sobre el tema s'inicià amb una recerca sobre el rol dels intermediaris israelites en el comerç de vels entre la ciutat de Bolonya i els ducats de la vall Padana durant el segle XVIII.¹⁴ Més tard, l'aprofundiment de l'estudi, demanà retardar les directrius inicialment plantejades, per tal de compondre una mena de mosaic amb la totalitat dels indicis, de les informacions i confirmacions recollides al llarg de les lectures i dels buidats arxivístics. En posar per escrit els resultats obtinguts, he preferit mantenir l'estructura amb què s'havia desenvolupat aquest treball, tot evidenciant, així, els moments històrics en què les dades i les notícies tendeixen a coagular-se, i suggerint hipòtesis de vinculació a través dels «salts» cronològics que encara impedeixen una visió contínua i unitària de la qüestió.

Producció, comerç i mapa dels clients

Durant tota l'edat moderna, la manufactura sedera a Bolonya fou organitzada en dos sectors distints: l'anomenat *Opera bianca* o dels vels, i l'*Opera tinta*, és a dir, el destinat a la producció de fil torçat (*organzino*) i dels draps (essencialment velluts, brocats i damascos).¹⁵ Els vels de seda fabricats a la segona meitat del Setcents eren un teixit lleuger, cresp o llis, amb gradacions diferents de transparència i de consistència, induïdes per les modalitats d'elaboració i, òbviament, d'ús (eren sobretot emprats per a l'abillament femení, laic o monàstic, per la decoració de cases i botigues, pels sedassos de farina i de tabac).

Els orígens d'aquesta indústria local cal posar-los en relació amb la immigració d'artesans luquesos durant el segle XIV: la ciutat toscana era, en aquell temps, el més important centre tèxtil de la península italiana, i ostentava

¹³ Sobre la seqüència de les expulsions, cfr. J. EDWARDS: *cit.*, pp. 194 i ss.

¹⁴ Els primers resultats de la recerca foren presentats en el marc del «I Convegno Internazionale di Studi sulla vita e cultura ebraica nello Stato Estense», celebrat a Nonantola (Mòdena) el maig del 1992.

¹⁵ C. PONI: «Per la storia del distretto industriale serico di Bologna (secoli XVI-XIX)», «*Quaderni Storici*», 73/1, 1990, p. 97.

una indiscutible primacia en el forniment, als mercats internacionals, de velluts, *taffetà*, *zendadi* (draps finíssims de seda generalment teixits a vel) i filats i teixits d'or i seda.¹⁶ A partir del Trescents, l'experiència tècnica i professional de l'*arte* luquesa s'havia anat trasplantant, en fases successives, vers noves seus productives, situades als extrems de la planura Padana.¹⁷ Mentre Venècia i Gènova s'anaren especialitzant predominantment en l'elaboració i en el comerç de teixits amb el més alt valor afegit, Florença, Bolonya i Milà (aquesta darrera, al segle xv) es caracteritzaren per mantenir una diversificació més àmplia de les manufactures.¹⁸ Només al començament del Cinccents la indústria dels vels féu la seva primera aparició als territoris ultra-alpins: implantada a Ginebra, Zúric, Basilea, Colònia i Frankfurt gràcies a la transmigració d'empresaris italians (en majoria exiliats per qüestions religioses), es quedà en un estadi embrionari fins als últims decennis del segle següent, quan fou protagonista d'un creixement espectacular, en termes relatius i absoluts.¹⁹

El sector seder bolonyès estava dirigit per un nombre bastant restringit de mercaders, organitzats en l'*Arte della seta*, en torn dels quals giraven, d'una banda, els encàrrecs dels adquirents italians i estrangers, i de l'altra, una plèthora de petites empreses disperses en cases, obradors i manufactures.²⁰ El 1769, després d'una forta davallada de les exportacions, un grup de dotze fabricants de vels havia subscrit una *Convenzione generale*, una espècie d'acord oligopolístic, que preveia un control estret i comú de l'abastament de la matèria primera i del mercat, dividit en quotes prefixades entre els interessats.²¹

¹⁶ A tall d'incís, sembla que el primer establiment d'una manufactura sedera a Lucca tingué lloc al segle xi després del trasllat d'un cert nombre de filadors i teixidors hebreus abans residents a Gaeta i Amalfi. Respecte als itineraris al llarg dels quals es difongué la manufactura de la seda a Itàlia, vegi's l'òptima síntesi de B. DINI, «L'industria della seta in Italia. Secc. XIII-XX», a VV.AA., *La seta in Europa. Secc. XIII-XX. Atti della «Ventiquattresima Settimana di Studi», 4-9 maggio 1992*, dirigit per S. Cavaciocchi, Firenze, 1993, amb particular referència, per allò que tracta el tema aquí exposat a les p. 92, pp. 96-97 i pp. 100-101.

¹⁷ Cfr. C. PONI: «All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XII-XVIII)» «*Rivista storica italiana*», LXXXVIII, 1973, pp. 444-497.

¹⁸ B. DINI; *cit.*, pp. 102-113 i pp. 122-123.

¹⁹ Per ulteriors indicacions, cfr. S. CIRIACONO; «La manodopera italiana e il mercato serico germanico (secoli XVI-XVIII)», a VV.AA., *La seta...*, *cit.*, pp. 375-385; L. MOTTU-WEBER; «Production et innovation en Suisse et dans les Etats allemands (XVe-XVIIIe siècles)», *ivi*, pp. 141-163.

²⁰ Cfr. C. PONI: *Per la storia...*, *cit.*, p. 94.

²¹ F. GIUSBERTI; *Impresa e avventura. L'industria del velo di seta a Bologna nel XVIII secolo*. Milano, 1989, pp. 80-83.

L'únic arxiu empresarial sobreviscut integralment fins als nostres dies, i que dona compte de l'activitat desenvolupada per aquests operadors, és el de l'empresari Domenico Bettini, que visqué entre el 1748 i el 1812.²² Gràcies als seus registres sabem que l'oferta i la demanda de quantitats de peces de vel venien exclusivament ensolcades, pel que feia relació a les places estrangeres, a través d'un sistema de venda per correspondència, en realitat comú a la generalitat dels intercanvis comercials del període, si se n'exclouen les transaccions acordades aprofitant les fires periòdiques.²³ Segons les indicacions de la citada font, durant els anys setanta del segle XVIII els principals canals de destinació feien cap a algunes ciutats d'Alemanya central (Wetzlar, meridional (Straubing, Passau, Augsburg, Neuötting, München, Memmingen, Wangen) i d'Àustria (Leoben).²⁴ En totes aquestes seus, sense cap exclusió, la major part dels compradors eren israelites (en alguns casos, d'origen italià) que, en terminis quasi regulars, enviaven encàrrecs per grans quantitats de vels; una vegada embalada en caixes i fardells, la mercaderia prenia la direcció dels Alps i del Brenner.²⁵ A altres comunitats hebraiques pertanyien també diversos operadors que feien arribar ordres dels centres urbans de l'àrea padana i de Livorno: les companyies comercials modeneses de Raffaele Urbino i de Giuseppe Padoa, per exemple; com les de Salomon Vita d'Israel Sacerdoti i Abram Levi Mortara, ambdós de Reggio (Emília); i, encara, les empreses de tipus familiar dels Saraff de Livorno, dels Viterbi, Vita i Pace de Mantua.²⁶

A la llum d'aquestes informacions, referents a la darrera fase de relatiu manteniment de les exportacions de vel bolonyès,²⁷ és possible creure que l'element israelita jugués un rol significatiu, a l'interior d'aquest flux de tràfics, al llarg de les directrius que s'estenien al nord de l'Estat Pontifici per trobar el centre Europa. És del tot evident, a més, el vincle entre els operadors de Bolonya

²² El recull dels documents, de naturalesa familiar i comercial, als quals es fa referència, està conservat a l'Archivio di Stato di Bologna (en endavant, A.S.B.), i constitueix el fons *Negozio per la fabbrica di veli*. L'activitat del mercader Bettini ha estat estudiada per F. GIUSBERTI: *cit.*, pp. 67-193.

²³ A.S.B., *Negozio per la fabbrica dei veli, Copialettere*, regg. 38-39-40 (1767-1788).

²⁴ Veure els mapes i les gràfiques relatives a aquesta distribució a F. GIUSBERTI: *cit.*, pp. 136-140.

²⁵ *Negozio per la fabbrica...*, *cit.*, *Lettere ricevute*, (1767-1777). Entre els molts noms registrats recordo els de les societats Giordani-Jordan de Leoben, Straulino, Quaglia i Linti-Leintiz d'Augsburg, Fraiponti-Frayponti de Wetzlar.

²⁶ *Copialettere*, *cit.*, regg. 38-39; *Lettere ricevute*, *cit.*, (1776).

²⁷ Sobre la crisi del sector al llarg del segle XVIII, i sobre el seu agreujament a partir de la fi dels anys Setanta, cfr. C. PONI: *Per la storia...*, *cit.*, pp. 141 i ss.

i la xarxa que generava i transmetia la demanda procedent de mercats territorialment llunyans. A l'inici de la seva carrera de mercader-empresari, Domenico Bettini havia contactat un ventall de clients potencials, en part residents a les àrees de Baviera i de l'imperi austríac, per «fer propaganda» de la qualitat de la seva producció de vels, il·lustrant-ne característiques i preus mitjançant cartes impreses;²⁸ algunes d'aquestes societats responien a continuació, demanant informacions més específiques i encarregant petites quantitats de mercaderia a prova. La cartera de clients més interessants (subjecta a variacions periòdiques) era una reserva dels grans productors i constituïa un dels elements de base per mitjà dels quals es podia conjugar la demanda a l'oferta de les manufactures. Resta encara obscura la manera com s'havia anat formant i desenvolupant una llista tal de clients: un dels pocs indicis fa relació, doncs, als noms hebraics dels importadors que es dedicaven a la compra a l'engrós. Aquest detall suggereix que la guia dels referents estrangers constituïa un mapa posat al dia d'una xarxa de relacions força més antiga, transferida de generació en generació i dins la qual, durant segles, s'havien mogut els empresaris bolonyesos compromesos en activitats de venda a llarg i mitjà radi.

Sectors preeminents i sectors tèxtils

Convé tenir present que la manufactura sedera a Bolonya, en el curs de la baixa edat mitjana i, sobretot, a l'edat moderna, havia conviscut amb altres activitats protoindustrials del sector tèxtil. En primer lloc, amb la de l'elaboració de la llana, organitzada a l'interior del sistema corporatiu urbà ja a la fi del Doscents (amb una anticipació de cent anys respecte a l'*Arte della seta*)²⁹ i operant en els segments de mercat relatius als draps comuns (dits de *lana bisella*) i als draps de qualitat superior (de *lana gentile*).³⁰ A aquests dos blocs

²⁸ *Copialettere*, cit., reg. 38, cc. 1 i ss.

²⁹ Cfr. P. MONTANARI: *Il più antico Statuto dell'Arte della Seta bolognese (1372)*. Bologna, 1961.

³⁰ A.S.B., *Capitano del Popolo, Libri Matricularum delle Società d'Arti e d'Armi*, vol. 5, fasc. «Lana Gentile», cc. n.n.; ivi, vol. 6, fasc. «Lana Bisella» i «Bisilieri Pannilini», cc. n.n. Indicacions sobre l'evolució d'aquest sector productiu específic urbà a A. Cionci-V. MONTANARI: «Formazione, sviluppo e declino delle arti della lana a Bologna fra XIII e XIV secolo», «Il Carrobbio», IX, 1983, pp. 91-105; A. GIACOMELLI: «Pastorizia, transumanza e industria della lana nel Bolognese in età moderna. Appunti per una ricerca», a VV.AA., *Percorsi di pecore e di uomini: la pastorizia in Emilia Romagna dal medioevo all'età contemporanea*, dirigit per F.Cazzola. Bologna, 1993, amb referència a les pp. 156-166.

professionals i comercials s'hi afegia el relatiu al treball del cànem, destinat a assumir, dins del panorama econòmic ciutadà, un rol de primer pla durant el segle XVII, gràcies a l'exportació dels semielaborats (l'anomenat *gargiolo*), de les teles i les cordes per les drassanes.³¹ Vinculada al ram tèxtil hi havia a més l'*Arte dei Drappieri*, des del Trescents dedicada a la venda dels retalls de teixits de llana;³² amb la reforma dels estatuts del 1556, fou decretada la unió entre aquesta categoria i la de l'*strazzeria*, un ofici mantingut fins aquell moment fora de la malla corporativa, i caracteritzat pel comerç al detall de diversos tipus de teles (compresos els vels de seda), vestits usats i quincalleria, a més de la venda o lloguer de mobles i objectes de casa (com llençols, matalassos, catifes i fins i tot llits).³³

La presència conjunta d'aquests quatre diferents sectors, les respectives fases de desenvolupament i decadència, dissenyen en la totalitat un quadre on és possible identificar el període «d'or» de la indústria sedera bolonyesa entre el segon Siscents i la meitat del segle posterior, almenys en els termes d'estructura productiva i de mà d'obra emprada.³⁴ No es pot, però, excloure que aquest hagi estat un cetre passat d'una mà a l'altra moltes vegades al llarg de la història econòmica de la ciutat padana. La mancança d'informacions i de dades quantitatives sobre l'evolució de les *Opere bianca e tinta* amb anterioritat als últims decennis del Cinccents;³⁵ l'escàs nombre de treballadors matriculats a l'*arte* a l'inici d'aquella centúria³⁶ i les notícies sobre els fracassos comercials

³¹ Cfr. U. MARCELLI: *Saggi economico-sociali sulla storia di Bologna dal secolo XVI al XVIII*. Bologna, 1962, pp. 3-23. La corporació dels *gargiolari* (és a dir, dels treballadors del cànem) es creà només el 1666, després de la desvinculació d'aquests artesans de la *Società dei Salaroli*.

³² Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio di Bologna (B.C.A.B.), *Fondo Speciale Manoscritti, Drappieri Strazaroli*, cart. VII, fasc. 7.

³³ B.C.A.B., *Gozzadini*, Ms. 320, «Statuti della Compagnia di Drappieri o vero Strazaroli...l'anno 1556».

³⁴ Cfr. C. PONI: «Espansione e declino di una grande industria: le filature di seta a Bologna fra XVII e XVIII secolo», a VV.AA., *Problemi d'acque a Bologna in età moderna*. Bologna, 1983, pp. 211-288.

³⁵ Les fonts arxivístiques utilitzades per Carlo Poni en les seves anàlisis no forneixen de fet valors relatius als anys precedents al 1587, amb excepció a una sèrie de dades relatives a la introducció de capolls a la ciutat entre el 1568 i el 1830 (C. PONI: *Per la storia...*, cit., p. 95 i pp. 97-98). La incidència efectiva de cada sector (seder, llaner i del cànem) hauria de ser verificada mitjançant una comparació conjunta i a llarg termini, unificant els paràmetres d'anàlisi sobre els moviments de la força del treball, de les exportacions i de l'aprovisionament de matèria primera.

³⁶ Les matrícules dels seders de Bolonya no arribaren al nombre de deu unitats per decenni fins al 1540. Cfr. L. GHEZA FABRI: *L'organizzazione del lavoro in una economia urbana. Le Società d'Arti a Bologna nei secoli XVI e XVII*. Bologna, 1988, p. 81.

dels vels bolonyesos al començament del Quatrecent, ³⁷ posen alguns interrogants respecte al manteniment real i la continuïtat d'aquest ram tèxtil.

La «strazzeria», la seda i els jueus

Els cognoms dels fabricants i dels mercaders que, al segle XVIII, controlaven la producció de vels a Bolonya, revelen en la seva majoria un origen sòcio-familiar estrany a l'àmbit de la gran i mitjana burgesia ciutadana. ³⁸ Aquests antecedents sovint humils han estat comprovats àmpliament en el cas del citat Domenico Bettini, fill d'un *zavaglio* (o sigui, d'un quincallaire, a més de pèrit públic per a les estimes dels béns posats a encant) ³⁹ artífex *ex novo* de la formació d'un notable patrimoni immobiliari i empresarial. ⁴⁰ Remuntant-nos en les genealogies d'altres, igualment operadors en el camp de la seda, es poden retrobar antecessors pertanyents a la mateixa categoria professional del pare de Bettini, és a dir, la dels petits comerciants de teles i objectes usats. ⁴¹ La ràpida acumulació de fortunes personals, capaces de permetre inversions en capitals fixos i mòbils d'una certa entitat, pot segurament posar-se en relació amb la dimensió professional dels quincallaires del Siscent, una dimensió transversal al mercat, sempre més lligada a la gestió de les subhastes per fallides, a les estimes i a les compres de les partides de mercaderies i dels béns domèstics empenyorats. Certament, aquestes activitats dels quincallaires, vinculades a les

³⁷ La documentació de la companyia comercial de Francesco Datini revela efectivament que la presència dels vels de seda bolonyesos en el mercat italià i internacional patí una dràstica redimensió a partir del segle XV. Altres fonts demostren que, per a una bona part del Trescent, Bolonya havia exercit sobretot el rol de centre de tractament de la seda en brut importada d'Orient i successivament treballada en *zendadi* dels artesans venecians, sota la direcció de mercaders-empresaris luquesos. Cfr. B. DINI, *cit.*, pp. 101-102; L. MOLÀ: «L'industria della seta a Lucca nel tardo Medioevo: emigrazione della manodopera e creazione di una rete produttiva a Bologna e Venezia», a VV.AA., *La seta...*, *cit.*, pp. 442-443.

³⁸ La comparació pot ser feta per mitjà de les llistes dels empresaris pels 1727 i 1769, i les informacions genealògiques sobre les famílies presents a Bolonya durant l'edat moderna. Cfr. C. PONI: *Per la storia...*, *cit.*, p. 104 i p. 142; B.C.A.B., B. 699/735, Baldassarre Carrati, «Genealogie di famiglie nobili e civili di Bologna», (sec. XVIII), voll. 37.

³⁹ Cfr. F. GIUSBERTI: *cit.*, pp. 67-69. Sobre l'influència, en la *Compagnia dei Drappieri Strazzeroli* d'un notable nombre de quincallaires i ferrovellers després de la gran pesta del 1630, vegi's L. GHEZA FABRI: *cit.*, pp. 121-122.

⁴⁰ Cfr. F. GIUSBERTI: *cit.*, pp. 69-77.

⁴¹ *Libri Matricularum...*, *cit.*, vol. 4, «Drappieri Strazzeroli».

dels *strazzaroli*, no sols ocupaven un segment de venda tendencialment ambigu i adaptat a afavorir operacions especulatives (com la compra d'objectes robats), sinó que a més havien estat originàriament lligades a la mobilitat dels seus operadors, i per això englobades dins del teixit corporatiu urbà amb bastant retard.

No sorprendrà constatar com l'exercici d'una professió com aquesta hagués estat durant molt de temps monopoli dels jueus establerts en els diversos àmbits d'Itàlia centre-septentrional, tant a les ciutats de la Umbria i la Toscana com a Roma.⁴² També eren mercaders o *strazzaroli rivenditores* els israelites que, en el curs de tot el Quatrecent, havien demanat a les autoritats municipals el permís de poder residir establement a Bolonya,⁴³ sempre destinació en el segle precedent d'un corrent migratori constituït quasi exclusivament per prestadors, i procedent de les àrees centrals de la península.⁴⁴

El buidat d'una mostra d'actes notariais confirma que en el període següent a aquestes arribades, l'ofici de quincallaire s'havia convertit en la pràctica més difosa dins la creixent comunitat jueva bolonyesa;⁴⁵ significatiu, en aquest sentit, és el fet que la primera reglamentació d'aquesta *Arte* establí, entre els llocs permesos per a la venda, en particular l'àrea urbana del ghetto (de recent formació).⁴⁶

Els molts noms i patronímics –la majoria– dels signants eren, durant el Cinccents, d'origen sefardita: a part d'un indubtable Abramo di Moisè de' Quenca, les altres famílies registrades responien als apel·latius d'Astruch, Cohen, Maimone, Vita, Isaac i Bonafè. Evidentment, el flux migratori dels jueus (i

⁴² Cfr. J. DELUMEAU, *Vita economica e sociale di Roma nel Cinquecento*. Firenze, 1979, p. 98; A. ESPOSITO, «Gli ebrei a Roma tra Quattro e Cinquecento», «Quaderni Storici», 54, 1983, p. 823; A. TOAFF, *cit.*, p. 249.

⁴³ E. LOEVINSON, «Notizie e dati statistici sugli ebrei entrati a Bologna nel secolo xv», «Annuario di Studi Ebraici», 276, 1938, p. 132.

⁴⁴ Cfr. A. I. PINI: «Famiglie, insediamenti e banchi ebraici a Bologna e nel Bolognese nella seconda metà del Trecento», «Quaderni Storici», 54, 1983, pp. 783-814.

⁴⁵ A.S.B., *Notarile, Oltrado Garganelli*, m. 6-6-7, (1542); *ivi*, *Matteo Zagnoni*, m. 6-6-7, (1547); *ivi*, *Baldassarre Cavazzoni*, m. 5-2-2, (1567); *ivi*, *Cesco Nobili*, m. 6-6-4, (1556); *ivi*, *Giacomo Boccamazzi*, m. 6-6-7, (1533-1535); *ivi*, *Galeazzo Bovi*, m. 5-3-3, (1565). Per subratllar la incidència de l'ofici, senyalo el nom d'un d'aquests robaveller, que apareix signant en un contracte del 1555: Giovanni de Letti.

⁴⁶ Així ho decretava el capítol XIV dels estatuts del 1556. Cfr. «Statuti della Compagnia...», *cit.* Sobre els esdeveniments del ghetto bolonyès, actiu per quasi un decenni a partir de la meitat del Cinccents, veure M. GERVASIO, *Il ghetto degli ebrei a Bologna nel XVI secolo. Un'ipotesi*. Tesi de llicenciatura, Facoltà di Scienze Politiche, Università degli Studi di Bologna, A.A. 1990-1991.

dels conversos («judaïtzants») expulsats dels territoris de les Corones de Castella i d'Aragó s'havia deixat sentir a Bolonya, en la mateixa mesura que a altres ciutats properes, com Ferrara, Reggio, Mòdena i Mantua.⁴⁷ Els nous vinguts, sobretot mercaders i artesans, marcaren una transformació de les relacions entre els dos components religiosos i modificaren els esquemes amb els quals els cristians locals havien tradicionalment classificat les actituds professionals dels israelites, des de quasi dos segles identificats amb els prestamistes sobre penyores i els especuladors de canvis de moneda.⁴⁸ A part del sector relatiu a l'*strazzeria* —practicat per exemple per Abramo Cohen, «hispanus» autoritzat a establir-se a Ferrara el 1498—,⁴⁹ l'altre en què semblaven concentrar-se els nous operadors consistia en l'elaboració i el comerç de la seda. A Reggio, uns jueus obtingueren el 1547 la concessió de teixir i de vendre lliurament draps d'or i de seda;⁵⁰ a Ferrara la comunitat comptà aviat amb nombrosos teixidors, revenedors i mercaders del mateix ram, especialitzats també en la producció de teixits d'origen àrabo-ibèric, com els *tabini* crus i semielaborats, destinats preferentment a l'exportació.⁵¹

Pel que fa als vels i als *zendadi*, podem almenys ressaltar com la seva difosa utilització en la indumentària femenina hebraica hagués constituït un dels pocs signes d'identificació sobre els quals, a partir de la fi del segle xv, s'havien fixat els primers procediments discriminatoris efectuats a Itàlia. En el curs de la centúria següent, en efecte, el vel groc i les arracades anul·lars esdeveniren la marca de reconeixement femení equivalent a la «O» groga cosida als vestits dels homes.⁵²

⁴⁷ G. TOCCI: *cit.*, p. 353.

⁴⁸ Cfr. M. G. MUZZARELLI: «Ferrara; ovvero un porto placido e sicuro tra xv e xvi secolo», a VV.AA., *Vita e cultura...*, *cit.*, pp. 247-248 i p. 251.

⁴⁹ W. ANGELINI: *cit.*, p. 33. Un descendent d'Abramo Cohen, Vital, a l'inici del Siscentos s'hauria cimentat en la producció de draps de seda, donant començament a una llarga dinastia empresarial. Cfr. M. G. MUZZARELLI: *cit.*, p. 245.

⁵⁰ G. FABRICI: «Le comunità ebraiche nello Stato Estense. Il caso di Reggio Emilia (dalle origini alla fine del XVIII secolo)», a VV.AA., *Vita e cultura...*, *cit.*, p. 291.

⁵¹ F. CAZZOLA: «Polemiche e contrasti per l'istituzione dell'arte della seta a Ferrara (1595-1620)», *«Economia e Storia»*, 3, 1967, p. 304, p. 307 i p. 314.

⁵² Cfr. D. OWEN HUGHES: *cit.*, p. 22 i p. 30.

El món empresarial i les reconversions

Retornant a la situació de Bolonya, existeixen algunes coincidències que potser val la pena subratllar. El desenvolupament econòmic dels *strazzaroli*, en pocs decennis un dels grups corporatius més importants de la ciutat,⁵³ correspon al progressiu establiment de nombroses famílies hebraïques trànsfuges, al seu tancament i a la seva definitiva expulsió.⁵⁴ Respecte a la indústria de la seda, el conjunt de les fonts i dels estudis citats anteriorment assenyala l'inici d'una fase de progressiu augment de l'activitat i de les inversions en el mateix arc de temps, per tant, a l'interior d'un quadre caracteritzat per anàlogues condicions demogràfiques i sòcio-polítiques. Un exemple concret pot ajudar a comprendre l'encontre entre l'element empresarial local i l'hebraic, de recent arribada; i pot evidenciar de quina manera la fusió entre tradicions professionals de diferent origen pugui haver determinat un nou impuls per a l'economia urbana, almenys pel que es refereix al vincle amb canals comercials de més àmplia envergadura.

Com ja he esmentat, un dels sectors tèxtils que al començament de l'edat moderna arrossegava la manufactura bolonyesa, era el lligat a la fabricació dels draps de llana barrejada, de baix cost i generalment destinats a la confecció de mantells i capes d'hivern.⁵⁵ Francesco Maria Pannolini era un dels majors mercaders-empresaris del ram i descendia d'una antiga dinastia empresarial que per quasi tres segles s'havia fonamentat en l'elaboració i en el comerç de teles de lli i de llana *bisella*.⁵⁶ Revisant els contractes i les actes de compravenda estipulats entre el 1525 i el 1580, es nota una progressiva reconversió en el sector seder dels capitals i del patrimoni familiar, evolució estigmatitzada per la compra i la posada en funcionament de *filatogli* (torns per filar) mecànics i botigues per a la venda de peces de teixit.⁵⁷ Francesco Maria habitava en un

⁵³ L. GHEZA FABRI: *cit.*, p. 28 i p. 45.

⁵⁴ A continuació de la butlla papal *Hebraeorum gens*, del 1569, fou efectivament obligada a marxar la sencera comunitat israelita de Bolonya, composta de quasi un mil·ler de persones. Cfr. J. I. ISRAEL: *cit.*, pp. 39-40.

⁵⁵ Cfr. L. DAL PANE: *Economia e società a Bologna nell'età del Risorgimento*. Bologna, 1969, p. 190 i p. 515.

⁵⁶ A.S.B., *Assunteria d'Istituto, Collegio Pannolini*, «Instrumenti e scritture», «Libro Croce» i «Libro A».

⁵⁷ *Ibidem*. Per un aprofundiment de la figura i l'activitat de Francesco Pannolini, en quant a promotor d'iniciatives assistencials, vegi's: A. TONIOLO: «Gli esposti in collegio. Progetto e realizzazione di un istituto per illegittimi di talento (secc. XVI-XVIII)», «Sanità Scienza e Storia», 2, 1989, pp. 99-125.

palau a l'interior del barri que, fins al 1569, hauria estat destinat per les autoritats romanes al tancament obligat de la comunitat israelita bolonyesa. D'altra banda, la seva vinculació amb els comerciants d'aquest grup religiós sorgeix constantment dels documents mercantils; així com apareix una xarxa anàloga de relacions amb els jueus residents en altres àmbits, com Venècia, Ferrara i Mòdena.⁵⁸ L'intercanvi de partides de matèria primera, de filats i de vels continuà amb assiduitat fins i tot després de l'expulsió dels israelites de la ciutat, molts dels quals es refugiaren en els centres de les fronteres septentrionals de l'Estat Pontifici.⁵⁹ Fonamentalment a causa d'aquest lligam (que les fonts existents només poden testificar des d'un pla financer), el 1583 Pannolini fou denunciat al tribunal inquisitorial emilià (la titularitat del qual estava en mans dels dominics).⁶⁰ Tan sols gràcies als ajuts personals que gaudia a través dels framenors i a la intercessió d'alguns alts prelats pogué evitar la celebració del procés, éssent lliberat després d'un any de presó.⁶¹

Els sefardites a Itàlia

Els sefardites que varen arribar a les ciutats padanes, des de les darreries del Quatrecent, havien d'evidenciar els diversos orígens territorials, verificats en l'anàleg i coetani corrent migratori que s'havia mogut vers Roma i que reunia pròfugs de Castella, d'Aragó i de Catalunya.⁶² Poc abans del *sacco* de la capital pontificia, la majoria dels israelites que hi residien (en total, prop de 1.800) era ja preferentment ibèrica,⁶³ com demostra l'onomàstica més freqüentment trobada als censos del període.⁶⁴ Després de la conquesta i la destrucció de Roma del

⁵⁸ «Instrumenti e scritture», *cit.*, «Libro A» i «Libro B».

⁵⁹ Cfr. J. I. ISRAEL: *cit.*, p. 39.

⁶⁰ Biblioteca Universitaria di Bologna, Ms. 770, Anton Francesco Ghiselli, «Memorie antiche manuscritte di Bologna», (sec. XVIII), vol. 17, c. 523.

⁶¹ A. TONIOLO: *cit.*, pp. 105-106.

⁶² En el benentès que el terme Catalunya comprenia valencians, mallorquins i estrictament catalans. Cfr. A. TOAFF: «Le comunità di Aragona e Catalogna in Italia e a Roma in particolare», a VV.AA., *Ates del Simposi Internacional sobre cultura sefardita*, dirigit per J. Ribera, Barcelona, 1993, pp. 29-45; ID.: «The Jewish Communities of Catalonia, Aragon and Castile in 16th-Century Rome», a VV.AA., *The Mediterranean and the Jews. Banking, Finance and International Trade. XVI-XVIII Centuries*, dirigit per A. Toaff i S. Schwartzfuchs, Ramat-Gan (Israel), 1989, pp. 249-270.

⁶³ J. DELUMEAU: *cit.*, p. 53 i p. 58.

⁶⁴ A. ESPÓSITO: *cit.*, p. 818.

1527, per obra de les tropes imperials, molts dels supervivents abandonaren la ciutat, donant vida amb probabilitat a un ulterior trasllat cap a les àrees italianes septentrionals.⁶⁵

Prescindint de les més variades hipòtesis formulades en relació a la real consistència demogràfica de la població hebraica obligada a l'emigració després de l'edicte reial del 1492,⁶⁶ és indubtable el paper jugat en aquest èxode per les comunitats jueves i per les famílies converses sortides de la Corona d'Aragó: de Saragossa, Morvedre i Girona, però també de València.⁶⁷ També hi ha nombrosos testimoniatges sobre el fet que la manufactura sedera i el seu comerç haguessin constituït originàriament un dels pilars econòmics dels grups establerts en els diversos espais de la Península Ibèrica.⁶⁸ A Barcelona i València, en particular, l'herència d'aquesta activitat artesanal havia estat recollida, sense solució de continuïtat, pels descendents familiars esdevinguts conversos després dels aixecaments populars i els baptismes de massa des del final del Trescents.⁶⁹ I a ambdues ciutats una de les elaboracions preeminentes era la de la fabricació de vels,⁷⁰ netament diferenciada de la de velluts, controlada en canvi per empresaris «cristians», d'origen indígena o italià.⁷¹ Pels mateixos anys, els jueus de les ciutats d'Umbria i de Toscana (Perugia i Arezzo en particular), es dedicaven profitosament a la manufactura i al tràfic dels vels de cotó, emprats per

⁶⁵ A. TOAFF: «Le comunità...», *cit.*, p. 32.

⁶⁶ Cfr. H. KAMEN: *cit.*, pp. 31-37.

⁶⁷ *Ibidem*, pp. 35-37.

⁶⁸ Entre la dispersa bibliografia que almenys fa esment al tema, vull ara només recordar: M. GARZÓN PAREJA: *La industria sedera en España. El arte de la seda de Granada*. Granada, 1972; L. RUBIO GARCÍA: *cit.*, p. 113; G. NAVARRO ESPINACH: *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo xv*. Valencia, 1992, pp. 29-42; M. A. LADERO QUESADA: «La producción de seda en la España medieval. Siglos XIII-XVI», a VV.AA., *La seta...*, *cit.*, pp. 125-139; R. FRANCH BENAVENT: «El comercio y los mercados de la seda en la España moderna», *ivi*, pp. 565-594.

⁶⁹ Cfr. P. VOLTES BOU: «Les associacions de seders medievals barcelonins», «Anuario de Estudios Medievales», V, 1968, pp. 485-486 i pp. 488-489; M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ: «La seda a la Catalunya medieval», a VV.AA., *El món de la seda i Catalunya*. Terrassa, 1991, p. 174; A. GARCÍA: *cit.*, p. 74; E. PUENTES QUESADA: *cit.*, pp. 175-177; G. NAVARRO ESPINACH: *cit.*, p. 45; D. BRAMON: *cit.*, pp. 109-122.

⁷⁰ J. M. MADURELL MARIMON: «La contratación laboral judaica y conversa en Barcelona (1349-1416). Documentos para su estudio», «Sefarad», XVII/1, 1956, pp. 33-71; ID., «La contratación laboral judaica y conversa en Barcelona (1349-1416). Documentos para su estudio (Conclusión)», «Sefarad», XVII/1, 1957, pp. 73-102; ID., «El arte de la seda en Barcelona entre judíos y conversos (Notas para su historia)», «Sefarad», XXV/2, 1965, especialment p. 248 i pp. 256-269.

⁷¹ Cfr. P. VOLTES BOU: *cit.*, pp. 491-492; A. SEGURA MAS: «La seda a Catalunya», a VV.AA., *El món de la seda...*, *cit.*, p. 153; G. NAVARRO ESPINACH: *cit.*, pp. 63-85.

confeccionar roba a baix cost,⁷² mentre que la indústria sedera de Bolonya s'estava especialitzant en la producció i en l'exportació dels *taffetà*, i no en la de vels de seda, en aquella fase ja substituïda clarament per la dels vels de cotó, comptat i debatut tipologia productiva afí i competitiva.⁷³

Apropar i superposar aquestes indicacions a les tendències del gran comerç internacional i a la distribució real dels centres d'elaboració de determinats teixits, no significa oblidar pas la complexitat del quadre en el qual es movien els agents considerats. No vull per això afirmar que tots els conversos de Barcelona i de València es varen dedicar exclusivament, durant el segle xv, al teixit i a la venda de vels de seda. Al País Valencià, a més, existia un cicle articulat que començava amb la cria dels cucs i la primera transformació de la seda bruta, activitats exercitades en bona part (i en mesura creixent fins al 1609) pels mudèjars i moriscs disseminats pels pobles de l'interior del territori.⁷⁴ Ni tampoc intento argumentar que a Itàlia, després de la decadència de Luca, desaparegués del tot l'artesanat vinculat a aquest específic teixit.

En l'estat actual dels coneixements podem, però, suposar amb certesa que nombroses àrees d'Europa mediterrània en la baixa edat mitjana conegueren un procés de reconversió pel que respecta al sector tèxtil, seguint les tendències dels mercats i els nous equilibris polític-econòmics que en redefinien constantment les coordenades. La indústria italiana de la seda, a través de l'empenta de la difusió cap les regions centre-septentrionals, no havia donat lloc a un espai de producció compacte al llarg de l'eix nord/sud de la península, sinó a un mapa geogràfic tacat, a «pell de lleopard». Aquesta activitat s'havia concentrat efectivament només als centres urbans que havien pogut oferir condicions i capitals apropiats, a més d'empreses capaces de sostenir els ritmes i les evolucions de les exportacions. Els teixits de seda, de qualsevol mena, romanien tanmateix com a béns de luxe, amb alts costos inicials i demanaven una col·locació vers places de venda fins i tot llunyanes, per a assolir els restringits grups socials dotats d'un poder adquisitiu elevat. La hipersensibilitat estructural a la marxa del comerç a gran escala no podia deixar d'influenciar les diferents especialitzacions del ram, en especial aquelles que estaven en competència directa

⁷² F. MELIS: *Industria e commercio nella Toscana medievale*. Firenze, 1989, pp. 183-184; A. TOAFF, *Il vino...*, cit., p. 243.

⁷³ F. MELIS: *I mercanti italiani nell'Europa medievale e rinascimentale*. Firenze, 1990, p. 15; B. DINI: cit., pp. 101-102.

⁷⁴ Cfr. T. HALPERING DONGHI: «*Les morisques du Royaume de Valence au xve siècle*», «*Annales ESC*», 2, 1956, pp. 154-182; R. GARCÍA CARCEL: «*La historiografía sobre los moriscos españoles: aproximación a un estado de la cuestión*», «*Estudis*», VI, 1977, pp. 71-99.

amb les manufactures obtingudes d'altres fibres menys nobles, com el lli i el cotó.

A partir de la hipòtesi que, per aquests i altres motius, la nounada producció de vels bolonyesos hagués patit d'immediat un compàs d'espera a partir de la fi del Trescents, no serà segurament aventurat vincular el seu renaixement a l'arribada dels operadors sefardites: hereus de la tradició granadino-musulmana, des de dos segles abans abocats al Mediterrani i integrats a les seves xarxes de distribució. L'èxode dels jueus que, durant els segles XVI i XVII, s'haurien mogut vers l'orient i els territoris centre-septentrionals del vell continent, hauria pogut allargar de forma inèdita la cartera de clients dels empresaris amb els quals entraven en contacte.⁷⁵ L'aportació dels diferents elements professionals, la reestructuració dels mercats i l'accés a fonts d'informació de tipus comercial, són tots ells factors que probablement jugaren a favor dels seders bolonyesos. Les successives innovacions tècniques, aplicades als mètodes d'elaboració dels filats, han de ser potser interpretades de forma ambivalent: com component que contribuï a l'impuls d'una producció específica i qualitativament superior, però alhora com a resposta a les inversions amb una perspectiva de tràfics més vastos i articulats.⁷⁶

Conclusions

La interacció, també econòmica, entre les poblacions cristianes i les comunitats israelites provocà quasi sempre un cert grau d'«ambigüïtat», o la formació d'un terreny d'interessos contigus o comuns, necessàriament compartits només per alguns grups pertanyents a una o altra comunitat. Es donaren contextos en els quals, per raons demogràfiques, socials i també polítiques, la presència hebraica assolí (obligada o no) models d'organització del treball separats i especulars d'aquells de la societat dominant (com en el cas de les confraries d'ofici de jueus i de mudèjars valencians⁷⁷). En aquelles situacions,

⁷⁵ Veieu per exemple, pel que fa al monopoli comercial dels israelites als Balcans, J. I. ISRAEL: *cit.*, p. 50. Per un plantejament més general, cfr. Y. KAPLAN, *cit.*, pp. 81-82; S. SCHWARTZFUCHS: «Quand commença le déclin de l'industrie textile des juifs de Salonique?», a VV.AA., *The Mediterranean...*, *cit.*, pp. 215-235.

⁷⁶ Cfr. C. PONI: «Misura contro misura: come il filo di seta divenne sottile e rotondo», *«Quaderni Storici»*, 47, 1981, pp. 385-422; A. GUENZI-C. PONI: «Sinergia di due innovazioni. Chiaviche e mulini da seta a Bologna», *«Quaderni Storici»*, 64, 1987, pp. 111-127.

⁷⁷ Cfr. R. GARCIA CÁRCCEL-E. CÍSCAR PALLARES: *Moriscos i agermanats*. València, 1974, pp.

la contraposició entre els dos grups va prendre sovint la semblança de l'enfrontament, per la competència en el control de sectors artesanals i de mercat. L'exclusió dels conversos dels sistemes corporatius urbans⁷⁸ o la seva identificació i persecució per mitjà de l'exercici d'un ofici en concret,⁷⁹ foren les conseqüències directes i creixents de la precedent i clara demarcació de les «frontereres internes» entre les diferents components religiosos.⁸⁰

En molts dels estats italians, un anàleg (però no idèntic) procés de marginació es desenvolupà amb un retard de quasibé un segle, i patí certament una acceleració després de l'arribada de milers de pròfugs sefardites.⁸¹ Just aquest flux entrà en contacte amb realitats urbanes que tenien una tradició tèxtil productiva, i ara interessades a treure profit del treball dels exiliats (com es donà en els casos dels ducats de Mantua i Ferrara), aquests van tenir l'oportunitat d'inserir-se—almenys en part—dins la malla corporativa preexistent com artesans i mercaders de la seda. En canvi, sembla que els jueus que s'establiren a Bolonya a partir de la fi del Quatrecent, es dedicaren majoritàriament a l'exercici de la *strazzeria*; una vegada reglamentat aquest ofici segons els dictats de l'estructura corporativa urbana vigent, els israelites robavellers s'integraren a l'*Arte* com *obbedienti* normals.⁸² Els motius d'aquesta tendència laboral es troben, primerament, en la consolidada pràctica professional en mans d'una part dels israelites italians en aquest sector de vendes. En segon lloc, en el fet que potser molts dels fugitius no disponien inicialment de capitals suficients per emprendre de cop l'activitat artesanal i comercial desenvolupada amb anterioritat als territoris ibèrics. A part d'això, la venda de draps, vels i teles (que els estatuts ciu-

29-30; D. BRAMON, *cit.*, pp. 109-110; J. CASTILLO SAINZ: «De solidaridats jueves a confraries de conversos entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa», publicat en aquest número de la «Revista d'Història Medieval».

⁷⁸ Cfr. B. QUETGLAS GAYA: *Los gremios de Mallorca (1939)*. Palma de Mallorca, 1980, pp. 42-43 i p. 83; D. BRAMON: *cit.*, pp. 113-114; B. LEROY, *cit.*, pp. 91-92 i p. 108.

⁷⁹ Sobre aquest tema, vull tan sols recordar l'atac contra els corallers conversos de Barcelona per obra de la Inquisició, entre la fi del xv i els inicis del xvi. Cfr. P. BONNASSIE: *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo xv*. Barcelona, 1975, pp. 35-36.

⁸⁰ La difusió i el desenvolupament d'una percepció social centrada en el sentit de contaminació i de risc derivant dels contactes dels cristians amb els hebreus (equiparats a les prostitutes), són al bell mig de les reflexions de M. KRIEGL: «Un trait de psychologie sociale dans les pays méditerranéen du bas Moyen Age: le juif comme intouchable», *Annales ESC*, II, 1976, pp. 326-330; N. COULET: «De l'intégration à l'exclusion: la place des juifs dans les cérémonies d'entrée solennelle au Moyen Age», *Annales ESC*, 4, 1979, pp. 672-683.

⁸¹ D. OWEN HUGHES: *cit.*, p. 55; J. EDWARDS, *cit.*, p. 75; J. I. ISRAEL: *cit.*, pp. 44-45.

⁸² Cfr. L. GHEZA FABRI: *cit.*, p. 73 i p. 114.

tadans del 1556 permetien a l'engrós i al detall) constituïa una forma de guany immediat, si podia comptar amb la producció tèxtil local o amb les xarxes comercials dels correligionaris que, mentrestant, es traslladaven vers altres espais de la península.

En aquest sentit, podem suposar que la nova diàspora del 1569 es dirigí sobretot vers els territoris limítrofes al de Bolonya, on continuaven les traces anteriorment desplegades.⁸³ Per als mercaders-empresaris locals, d'altra banda, la funció de mediació a les fronteres septentrionals de l'Estat Pontifici podia, en part, significar un immediat refugi dels riscos del transport de mercaderies de llarg abast. Eren, de fet, aquells operadors satèl·lits els que, per mitjà de les seves relacions familiars i comunitàries, podien distribuir les manufactures cap als llocs de demanda, dividint i estenent els recorreguts gràcies al recurs dels agents i delegats, de forma que reduïen, doncs, les possibles pèrdues en el curs dels viatges de les mercaderies per terra o per via fluvial. L'estructuració d'aquest mapa, al llarg del qual es canalitzaren béns i diners, hagué de patir contínues evolucions en el temps, certament allargant el propi espectre d'acció vers els països d'Europa central i oriental: la correspondència comercial bescanviada entre els empresaris bolonyesos del Setcents i els seus grans compradors hebraics, repartits per l'àrea alemanya, testimonia així una de les etapes d'aquest progressiu recorregut.

⁸³ Sobre l'expansió i la versatilitat de la demanda d'articles de seda a Europa a l'edat moderna veure les consideracions de V.M. SANTOS ISERN: *Cara y cruz de la sederia valenciana (siglos XVIII-XIX)*. València, 1981, pp. 18-19.